Original scientific paper

Rehák László

FORRADALMI VÁLTOZÁSOK A TUDOMÁNY ÉS TECHNOLÓGIA, A TÁRSADALMI SZERKEZETI TÉNYEZŐK ÉS A SZOCIALIZMUSKÉP LÁNCOLATÁBAN

1. *A tudományos-technológiai forradalom társadalmi vetülete*

Sokan hangzatos és hatásos, de tartalmatlan szállóigének tartják a tudományos-technikai forradalom szószerkezetet. Ennek bizonyára az is oka, hogy a „tudományos-technikai" dichotom fogalomkapcsolat sok vonatkozásban és eltérő értelmezésben, gyakran odavetett felületességgel, szabatosságra való törekvés nélkül kerül szóba. Egyesek „tudományos-műszaki", mások a szerbhorvát szóhasználat nyomán „tudományos-technológiai" megjelölést használnak, elvétve a „forradalom" helyett „fejlődést" iktatnak be, de a zavar semmiképpen sem szóhasználati eredetű.

A XX. század embere – még ha sokan csak késve vettek erről tudomást vagy nem is akartak róla tudni, esetleg nem is volt rá alkalmuk – az 50-es években vált a tudományos-műszaki forradalom részévé. Ezt a forradalmasító folyamatot az iparilag legfejlettebb országok indították el, s náluk jutott ez messzemenően a leginkább kifejezésre, tehát a földkerekség kisebbik felében, de ez a folyamat közvetve, de más módon is, mindenképpen egész világunkat, tehát a többséget alkotó fejlődő országok társadalmait is érinti.

Az utóbbi időben, jugoszláv vonatkozásban olyan megállapítások is jelentkeznek, amelyek szerint az ország politikai vezetőségének annak idején nem volt érzéke a kibontakozó tudományos-műszaki forradalomból következő intézkedések tervezésére és foganatosítására. Utólag mindenképpen könnyebb okosnak lenni, de nem kétséges az sem, hogy az akkori széles körű szakmai nyilvánosság körében, a 70-es években – vitatható, hogy mennyire elmélyülten – a téma közismert volt, természetesen nem csak a közgazdászok és a műszakiak körében. Emlékeztessünk csak Miroslav Pečujlić akkori két könyvére, különösen *A jövő, amely már elkezdődött* címűre, továbbá a csehszlovák Radovan Richtának és kutatócsoportjának a könyvére és a francia André Gorznak (Gerhard Horst) még a forradalmi reformizmus szakaszában írott (első francia kiadása 1964) kötetére a munkásstratégiáról.[1] Ezeket a köteteket nálunk nemcsak a közkönyvtárakból, de a valamikor több példánnyal rendelkező szakkönyvtárakból is véglegesen „elkölcsönözték".

A JKSZ 1988. októberi plénumán hangzott el a gazdasági reformokkal kapcsolatban az a még meg nem cáfolt megállapítás, hogy országunk az 1970-es évek elején bekövetkezett kőolaj-árrobbanásra tévesen reagált. Nevezetesen elkezdődött a hazai energiahordozók felfejlesztése a fizetésképtelenségből eredő hiányok pótlására, megmaradva az addigi műszaki megoldásoknál; ahelyett, hogy a fejlett tőkés országokhoz hasonlóan áttértünk volna az új, korszerű, energiatakarékos technológiák bevezetésére.

Általános érvényű megállapításként elfogadható, hogy a szocialista társadalmak és a szocializmusért küzdő mozgalmak nem figyeltek fel idejekorán és kellőképpen a kibontakozó tudományos-műszaki forradalom átfogó jelentőségére, és jobbára látókörükön kívül estek a tudományos-műszaki forradalmat meghatározó fejlesztési tényezők, s az ezzel kapcsolatosan megsejthető változásokra sem készültek fel. A kérdéskör elmélyült magyarországi elemzőjének, Nyilas Józsefnek 1987-ben megjelent *A tudományos technikai forradalom második szakasza* című tanulmánya. Ennek bevezető részében emlékeztet a szerző az 1961-ben megvédett kandidátusi értekezése alapján írt és 1962 májusában megjelent könyvének[2] egyik előrejelzésére, s ahhoz a következő megjegyzést fűzi: „...Legfeljebb azt vethetik a szememre az olvasók, hogy az új, nagyszerű tudományos-technikai vívmányok elterjedési és továbbfejlesztési lehetőségeinek megítélésében túl pesszimista voltam a fejlett tőkés, s túl optimista a szocialista országok vonatkozásában. Ez a felfogásom azon a tényen alapult, hogy a szocialista országok társadalmi viszonyai elvileg kétségkívül sokkal kedvezőbb feltételeket tudnának biztosítani a tudományos-technikai forradalom magasan társadalmasított jellegű új termelőerői felhasználásának és továbbfejlesztésének, mint a tőkés viszonyok."[3]

Megjegyzendő, hogy a szocialista társadalmak kedvezőbb tudományos-technikai lehetőségeit hangoztatni természetesen csak elvben lehetséges; mint tudjuk, a valóságban ez többnyire másképpen alakul. A jövőre vonatkozóan is csak folyamatokról beszélhetünk, mégpedig műszakiakról és gazdaságiakról. A műszaki kérdések is részben gazdaságiak: a befektetések pénzügyi kerete, a forgóeszközök nagysága, a ráfordított összeg megtérülésének ideje, a jövedelmezőség a műszaki elévülés függvényében. Főleg ha a gazdasági folyamatokat vesszük figyelembe, itt nemigen érhetők el látványos fordulatok.

Eddig a tudományos-technikai forradalom döntően a fegyverkezési hajsza összetevőjeként bontakozott ki – amire még kitérünk Vladimir Štambuk meglátásai alapján – most viszont mind műszaki megoldásaiban, mind pedig gazdasági hatásában új, második szakaszába lép. Világviszonylatban egy új mozzanat, egy új lehetőség kínálkozik. Nevezetesen, várható egy kedvező építő jellegű nemzetközi viszonyrendszer kialakulása – amely a fegyverkezés megfékezését és a fokozatos lefegyverkezést is magában foglalja majd – így, lehetőség kínálkozik arra, hogy a tudományos-műszaki forradalom társadalmi-gazdasági szempontból is egy újabb szakaszába jusson.

Általában, ahogyan a kérdéskör elemzői leggyakrabban hangoztatják, a tudományos-technológiai forradalom első periódusában (a XX. század végén legalább két szakaszról beszélhetünk) a termelés szintjén (ami a legkézzelfoghatóbban jellemezhető) három alapvető nagy változás észlelhető. Először is a

korszerűen felszerelt üzemekben az automatizálás terjedésével a gyártási folyamat objektivizálódik és a szubjektív hozzáállás, az egyéni indíttatású szervezési megoldások szembetűnően háttérbe szorulnak a régebbi termelésszervezési megoldásokhoz képest. Másodszor, minőségileg új anyagokat hoznak létre, amelyek bevonulnak a tömeges termelésbe és külön az úgynevezett csúcstechnológiába. Ide sorolható még az új erőforrások, elsősorban az atomenergia felhasználása. Harmadszor, a Föld nehézségi erejének leküzdése, vagyis a világűr-technológia kialakulása, és ehhez csatlakozóan – részben ezt megelőzve és így alapot teremtve – felgyorsul a technikai fejlődés.

Ez a tudományos-műszaki forradalmi szakasz az 50-es és 60-as évekre tehető a világ iparilag legfejlettebb országaiban. Ezekben az országokban szembetűnően kezdett megvalósulni a tudomány közvetlen termelőerővé válása. A legfejlettebb iparágakban, de a többi gazdálkodási ágazatban is a legfejlettebb műszaki megoldások alkalmazásával mindinkább háttérbe szorul az alkotó gondolkodást kevésbé igénylő munka. Fokozatosan a múlté lesz a munkafolyamatban elidegenedett munkás, aki a kapott termelési utasításoknak puszta végrehajtója. A fizikai és szellemi munka elemeként fokozatosan kifejlődik az alkotói igény. Így, végső fokon a személyiség sokoldalú fejlődését serkenti a tudományos-technológiai forradalom, amely természetszerűleg a meglévő társadalmi viszonyokat továbbfejleszti, vagy ha elavultak, történelmileg túlhaladottak, akkor társadalmi-gazdasági kereteit feszíti és változtatásukat serkenti.

Nem kétséges, hogy a fejlett tőkés társadalomban a tudományos-műszaki forradalom az említett első két évtizedben egy sajátos tévhitet honosított meg, amelyet a marxisták indokoltan „technológiai optimizmussal" jelöltek. Ez a bíráló értékelés megalapozott volt. Az már nem, hogy a saját szocialista társadalmi fejlődésük szempontjából nem mérték fel idejében a tudományos-műszaki forradalom lényegét és ennek alapján azokat a várható kedvezőtlen külső körülményeket és belső társadalmi-gazdasági és egyéb változások szükségességét, amelyek megkésve, de már kényszerítő erővel napirendre kerültek a szocialista társadalmak túlnyomó többségében a 80-as években – természetesen, kedvezőtlenebb körülmények közepette.

Mégis meggyőző Vladimir Štambuk professzornak, a tudományos-műszaki forradalom elismert hazai kutatójának érvelése[4], aki azt bizonyítja, hogy noha a technológia sokak számára a társadalmi ellentmondások feloldása várva várt eszközének tűnt, de mégsem bizonyult annak, mert nem tölthette be a társadalmi változásokat kiváltó tényező szerepét.

Megjegyzendő, hogy magában a fejlett tőkés társadalomban a technológiai optimizmust a 70-es évek elejétől már mint realitását vesztett ábrándot kezelik. Ekkor már bekövetkezik az addigi világgazdasági rend elemeinek sorozatos csődje: az energiahordozók árrobbanása, a mezőgazdasági termelés világválsága, a pénzügyi világrendszer megingása, a nyersanyagok világpiaci árának bizonytalansága. A hetvenes években kijózanítólag hatott az a felismerés, mennyire támaszkodott az iparilag fejlett tőkés országokban a felgyorsuló fejlődés az olcsó energiára és mennyire pazarolta a nyersanyagot. A termelésben tapasztalható visszaesésből kilábalva azután kiviláglottak azok az állammonopolista kapitalizmusból eredő jelentős akadályok, amelyek a meglévő

katonai tömbökön túlmutató gazdasági, tudományos és műszaki kölcsönhatást gátolták.

Ez századunk nyolcvanas éveiben még nyilvánvalóbbá vált, mert a legfejlettebb műszaki újításokat felölelő és a további tudományos-műszaki fejlődést serkentő haditechnika és a fegyverkezési hajsza elérte azt a szintet, amikor a világpusztulás közvetlen veszélye nyilvánvalóvá vált a hétköznapi emberek számára is, így az is, hogy a világháború ma már nem lehet a politika fegyveres folytatása.

A tudományos-technológiai forradalom kibontakozását fémjelzi a kivételesen fejlett műszaki megoldások megjelenése. Ezeket különbözőképpen jelölik, úgy is mint csúcstechnológiát, mint informatikai technológiát, mint magas hatékonyságú technológiát, esetleg mint új vagy generikus technológiát.

A tudományos-technikai forradalom második szakaszát – amely alatt rendszerint a 70-es és a 80-as évek fejlődését értik – az információk megfelelő felhasználása, vagyis a már meglévő ismeretek alkotó módon való alkalmazása jellemzi, jelentős haladást képes eredményezni. Az említett két évized alatt a haditechnika fejlődése többszörösen veszélyezteti az emberiség létezését. Ezenkívül a tudományos-technikai forradalom első szakaszát főleg a fizikai tudományok és a szűkebb értelemben vett korszakalkotó műszaki előretörések jellemezték. Mindehhez csatlakozik a második szakaszban még inkább előretörő, a már említett haditechnika és informatika jelentőségének növekedése. De kimagasló szerep jut a már felmutatott vagy megsejtett eredmények alapján még három területnek. Minden túlzástól mentesen beszélhetünk egy világtörténelmi fordulatról az ember és a természet közötti kapcsolatban a biotechnológia legújabb fejlődésével. Hasonló jelentőségűvé válik a mikroelektronika, amely már sejteti az emberi tevékenység egyes szakaszában a teljes automatizáció lehetőségét. S végül ezt a második szakaszt jellemzi az energia- és nyersanyag-gazdálkodás újabb nagy jelentőségű átalakulásának kezdete.

A tudományos-technológiai forradalom kibontakozásának leginkább három modelljét emlegetik. Nevezetesen: az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió és Japán kibontakozásának modelljét.

Az Amerikai Egyesült Államokra jellemző új, nagy hatékonyságú technológiák kifejlesztése és integrálása több szövetséges országgal való együttműködés révén, mindenekelőtt a világűrkutatást és a haditechnikai fejlesztést szorgalmazza. Ez a fejlesztés elsődlegesen nem piacjellegű serkentés alapján fejlődik, de utólagosan, néha párhuzamosan az elért kutatási eredmények a közhasználatú árutermelés körébe kerülnek. Ez jelentősen serkenti a fogyasztási igényt és a kielégítését szolgáló tömegáru-termelést. Ez a fogyasztásra szánt termelés a maga részéről is további fejlesztési eredményeket hoz létre és a gazdálkodási eredményesség mellett visszacsatolásként hozzájárul az eredeti hadászati technológia fejlesztéséhez.

A második, a Szovjetunióra jellemző modellként emlegetett eljárás mechanizmusa megtartja a csúcstechnológiai eredményeket és alkalmazásukat az elsődleges rendeltetési körön belül. A hadászati és a világűr-technológiai fejlesztés szükségleteire az eszközöket gazdaságon kívüli módszerekkel gyűjtik egybe és az eredményeket nemigen értékesítik a tömegfogyasztási áruk terme-

lési körében. Ennek a körülménynek a lakosság életvitelére kedvezőtlen következményei is vannak.

A harmadik, a japán modellként emlegetett fejlesztési folyamat Vladimir Štambuk szerint tulajdonképpen az elsőnek, a kapitalista fejlesztésnek egy változata, amely a sajátos japán társadalom részben hűbéri csökevényeit a technológiai fejlesztés szolgálatába állítja – eredményesen. Az állami hatalom és a tőke sajátos kettősének hatása érezhető. Ez a modell is igen hatékonynak bizonyult, azzal, hogy a dolgozók magasfokú kizsákmányolását is maga után vonja, de egyben fokozatosan növeli a lakosság igényeit, amelyeket ki is elégít.

Ezeket a modelleket az elmúlt időszakban számos ország követte jelentősebb vagy szerényebb sikerrel.

A fejlődésben lévő országok számára bizonyosra vehető, hogy a három modell közül egyik sem alkalmas felhasználásra. Sajnos, az is igaz, hogy késik a nekik megfelelő modell körvonalazása, ez még közvetlen halaszthatatlan feladat egyelőre. A saját adottságainak megfelelő iparosodási stratégiához hasonlóan, amelyet két évtizeddel ezelőtt vázoltak fel, most is az egyeduralom elhárítása és a belső eredetű tényezők kiaknázása lehet számukra a két sarkalatos kiinduló támpont.

Ma már a katonai-politikai és a gazdasági eszközökkel megvalósított egyeduralom lassan háttérbe szorul, de a fejlődő országoknak szembe kell nézniük a technológiai egyeduralommal. Ez azért is lényeges, mert a belső fejlődésük tényleges eredményeit csakis a világpiac révén mérhetik fel. Ezért az el nem kötelezettek mozgalmának, amely a fejletlenek zömét képviseli, sürgős közvetlen feladta kifejleszteni a politikai, termelési és gazdasági tevékenységük korszerűsített stratégiáját, továbbra is ragaszkodva alapvető politikájukhoz, amely magában foglalja a világbéke biztosítását, az egyeduralmi törekvések visszaszorítását és az igazságosabb gazdasági világrend kialakítását.

Egy külön kérdéskör a tudományos-technikai forradalom és a szocialista társadalmi fejlődés kapcsolata. Erre a kapcsolatra vonatkozóan egy mondatban megállapítható, hogy a tőkés társadalmak életrevalóságuk biztosításában központi szerepet szánnak neki, eltérően a szocialista társadalomtól, amelyben a technológiai fejlődés is igen fontos tényező, mégis itt nem lecsupaszítva jelentkezik, hanem át- és átszőve a társadalmi viszonyok és a társadalmi szerkezeti tényezők együtthatásával.

2. *A szocialista reformtörekvések társadalmi hordozói*

A szocializmuskép mai körülményeknek megfelelő és egyben korszerű kialakulásához elengedhetetlenül szükséges volt többek között a megfelelő, kedvező társadalmi körülmény létezése. A jelenlegi helyzetben elsősorban a történelmi elhivatottságuk magaslatán lévő, valamint kellő szellemi szintű és megfelelő alkotóképességek birtokában lévő személyiségek és mozgalmak fogalmazzák meg a követendő célokat és az elérésükhöz vezető utakat és módszereket. Ezek a körülmények mozgósítják és teszik lehetővé azt, hogy sokak tettrekészsége és alkotóereje társadalomalakító tényezővé váljék.

De a célok és elérésük módozatainak megfogalmazása, az mindig egy tudatos, erre alkalmas csoportmunka eredménye, még akkor is, ha az egy szembetűnően kifejezett tömegmozgalom tudatos és többé-kevésbé operacionált törekvéseiből fakad. Vagyis arról van szó, hogy az adott társadalom számbeli többségű populációja vagy legalábbis befolyásában legerőteljesebb részlege megleli-e a társadalom elvárásaival összhangban megfogalmazott és számára távlatokat feltáró programot.

Nyilvánvaló, önmagában programot megfogalmazni akármennyire ígéretes lenne is, tömegbázis nélkül édeskevés a boldoguláshoz. Ez a tömegbázis két vonatkozásban értendő. Egyrészt úgy, hogy megvan alapjában az óhaj a változásra és az akarat a cselekvésre. Másrészt, az érintett populáció hajlandó magáévá tenni az óhajával és elvárásaival összhangban artikulált és számukra érthetően megfogalmazott akarásait mint cselekvésük érzelmi indíttatású és racionalizált céljait. Ezért is fontos, milyen társadalmi erők sorakoznak vagy sorakoztathatók fel egy-egy társadalomalakító program mögé.

Századunk 60-as és 70-es éveiben a szocialista reformtörekvések indítási tapasztalatai arra mutatnak, hogy túlnyomóan a felépítményből szervezetten indultak ki és az adott társadalom alapvető sokasága felé irányuló, a szocializmust reformáló törekvésekről volt szó. Mégis, a sikeres társadalmi fejlődés megvalósítása érdekében szükséges az is, miután már a törekvéseket elfogadták, hogy a társadalom alapjaiból is megfelelő erőkifejtés nyilvánuljon meg a társadalomirányító szervek felé. Így nagyobb a valószínűsége, hogy a reformtörekvések nem fognak megrekedni, és visszafordíthatatlanok lesznek.

Nem kétséges, hogy a szocializmus mint társadalmi gyakorlat és mint társadalmi civilizációs távlat a politikai program századunk utolsó negyedében igen mozgalmas szakaszába jutott. Ez a dinamizmus korántsem a gyakorlat és az elmélet bíráló felülvizsgálására és az új távlatok feltárására korlátozódik. Ez az elsősorban szellemi alkotótevékenység csakis azáltal vált lehetségessé – mi több szükségessé –, mert létrejöttek olyan újabb társadalmi körülmények és tényezők, amelyek képessé váltak és igényelték is a szocializmus ügyének előrelendítését.

Erre vonatkozóan egyik jelentős hazai gondolkodónkra, Alekszandar Grlicskovra hivatkozunk. Ő kétségtelenül vezető társadalomtudósaink egyike, aki a nemzetközi társadalmi és eszmei folyamatok alapos ismerője. 1986 decemberében írja, hogy a szocializmus jelene és jövője iránt sohasem jelentkezett olyan érdeklődés és alkotókritikai vizsgálódási igény, mint napjainkban. Ez az aggodalom és vizsgálódás ilyenképpen nem vonatkozik csak a szocializmus jelenére és múltjára, hanem felöleli a szocializmus jövőjének fürkészését is a második évezred küszöbén.[5]

Ez a nyugtalan fürkészés és gondterhesség a világ minden szocialista erőjére serkentőleg hatott, elméleti-ideológiai irányzattól függetlenül. Vonatkozik ez a kommunistákra, a szocialistákra, a szociáldemokratákra és más szocialista erőkre, amelyek sajátos és az európaiak számára gyakran szokatlan eszmei-ideológiai megalapozottságúak, mint például az afrikai, az iszlám vagy a buddhista szocializmus hívei. A nyugtalanítottság és az aggódás átfogóan mozgósított minden jelentősebb szocialista alkotóerőt, pártot, társadalomelmélettel

foglalkozó tudóst és gondolkodót. Hozzáláttak az eddigi történelmi gondolkodás és politikai gyakorlat felülvizsgálásához azzal a szándékkal, hogy megfeleljenek azokra a kérdésekre, amelyeket az új történelmi helyzet kérlelhetetlenül felvetett, de egyben a történések is a szocializmus fejlődésében mind a szocialista országokban, mind a szocializmus világfolyamatában is – toldja meg szabad fogalmazásban A. Grlicskov 1986 decemberében papírra vetett megállapításait.

Ehhez a jelentős felismeréshez még egy fontos megállapítás fűződik, nevezetesen az, hogy „nagymértékben késik az eddigi gondolkodásmódnak és politikai gyakorlatnak idomulása a kialakult követelményekhez". Ez a körülmény jelentős mértékben bővítette a politikai, ideológiai és elméleti lehetőségeket a szocialistaellenes erők számára, hogy növeljék befolyásukat és a maguk részéről kétségbe vonják a szocializmusnak mint a civilizáció távlatos előrelépésének a megalapozottságát.

Mégis, a fejlett tőkés államokban a szocializmus irányába ható társadalmi tényezők ereje sem lebecsülendő; noha a dolgok természeténél fogva nem egyenesvonalúan fejlődve, de mégiscsak erősödnek. A tőkés társadalmak fejlődőképessége kétségtelen, de előrehaladásuknak egyik ellentmondásává válik, hogy saját rendszerén belül serkenti a tőkés viszonyokat elutasító erőket. Így a fejlett tőkés társadalmak azért, hogy megőrizzék életrevalóságukat, újabb keletű rugalmasságukban kénytelenek az igazságosabb és emberibb társadalmi követelményeknek helyt adni, és ilyen irányú elemeket beépíteni társadalmi rendszerünkbe.

Így, ma már nyilvánvaló, hogy a szocializmust igénylő társadalmi tényezők esetében, például a nyugat-európai fejlett tőkés országok esetében elégtelen számbavenni az illető országok társadalmi szerkezetét – még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy különböző módszertani megoldások kínálkoznak erre a számbavételre –, vagy figyelembe venni az általános választások alkalmával a szocialista irányzatú politikát képviselő pártokra és szervezetekre leadott szavazatok összességét. Ezek a szocialista kibontakozás felé ható erők számosabbak és sokoldalúbbak. Az is igaz, hogy ezek a tényezők nem minden időre és alkalomra tekinthetők szilárdaknak, jellegük sem mindig szocialista előjelű, hanem dinamikusak és változóak. Ezért befolyásuk hullámzó, első tekintetre gyakran szembetűnően fejlődnek, máskor meg egyértelműen visszakozóaknak tűnnek.

Vitathatatlan, hogy a tudományos-műszaki forradalom adottságaiban a korszerűen értelmezett munkásosztály részaránya erősödik az összlakosság szerkezetében. A munkásosztálynak mint társadalmi alakzatnak a „kitágulásával" egyben kifejezésre jut tagoltságának erőteljesebb felerősödése. Az ilyen rétegeződések alapján a részérdekek is nyilvánvalóan kifejezésre jutnak. Ehhez kapcsolódóan a szellemi tevékenység felgyorsultan és mindinkább mint közvetlen bérmunka jelentkezik.[6] Az is lényeges, hogy nagymértékben növekszik az oktatás, elsősorban a magasfokú képzés, mint a fellendülő korszerű gazdálkodási tevékenység követelménye. Ezenkívül felgyorsult a városiasodás folyamata, ami viszont előtérbe hozza a lakásviszonyok, a közlekedés, az egészségügy, a szállítás, az emberi környezet kérdéseit.

A fejlett tőkés társadalmakban a klasszikusnak mondható ellentmondásokon túlmenően mindig újak is jelentkeznek. Ez utóbbiak is a maguk módján a meglévő tőkés viszonyok szülte helyzet meghaladását serkentik. Ma a tőkés rendszer kétségbevonása nemcsak a munka és a tőke ellentmondásaként jelentkezik, hanem az újabb keletű ellentmondások sokkal átfogóbban vonják kétségbe a mai fejlett tőkés rendszer értékeinek létjogosultságát.

Ezenkívül a szocialista társadalmi fejlődést szorgalmazó erők számára napjainkban sokkal inkább, mint a múltban – mind a tőkés társadalmakban, mind a magántőkés rendszert túlhaladt társadalmakban – nagy nyílt kérdést jelent az ifjúság helyzetének kialakítása a családban, de nem kevésbé az egész társadalomban.

Századunk nyolcvanas éveiben, igaz, mint periferikus jelenség, néhány fejletlen társadalomban bebizonyosodott, hogy a meglevő társadalmi tényezők képtelenek a szocializmus építésének útjára vinni országuk társadalmát. Így – hogy csak Délkelet-Ázsiából merítsünk példát, tragikus kegyetlenségek után Kambodzsában megbukott a hírhedt Pol Pot-rendszer, megfeneklett Afganisztánban a szocializmus létrehozásának programja, de Burmában is zátonyra futott a katonaság diktatúrájával megkísérelt buddhista ihletésű szocializmus kialakítása.

Ennek ellenére, általában világszerte a magukat szocialista országoknak tekintő társadalmak többségükben mindinkább elmélyülő önvizsgálatuk alapján felmérik tényleg megvalósított eredményeiket, elvetik önmagukról és a külvilágról alkotott ideologizált képüket, s további fejlődésük meghatározásában jelentősen megreformált célokat keresnek és igyekeznek maguk elé kitűzni. Ehhez szorosan kapcsolódik az eszközök és módszerek jelentős megreformálása is.

Ahhoz, hogy bekövetkezhetett ez a fordulat – még ha meghatározott késéssel is –, nem volt elegendő, hogy megfelelő számú és képességű tudós, gondolkodó és élenjáró alkotó éleslátással számbavegye a felgyorsult idők megoldatlan problémáit, hanem elemzésük alapján félretolták az önhitegető csalóka dogmákat és a mai korszaknak megfelelő politikai, gazdasági kulturális, civilizációs és általános emberi vonatkozásban megvalósítható távlatok után kutattak.

Ezek a fordulatot sejtető reformok a szocialista társadalmakban és mozgalmakban felül, a társadalom és a mozgalom irányító posztjain vagy előretekintésre képes részében fogantak; szükség volt azonban sokkal nagyobb társadalmi tényező jelenlétére az adott országon belül, de az általános világfolyamatokban is ahhoz, hogy lehetséges legyen megfogalmazni ezeket a szocializmus számára sorsfordulót jelentő reformtörekvéseket.

Az ilyen tényezők közé tartozik az a társadalmi szerkezetváltás, amely mind nehezebben békél meg a kezdetleges és despotikus társadalmi irányítással és szervezettséggel. A lakosság képzettségi foka és jelentős részének műveltségi szintje is olyannyira növekedett, hogy mindinkább a civilizáltabb közéletet és a humanizmus jelentősebb mértékben való igenlését igényli. A tudományos-műszaki forradalom jelentős változásokat tesz szükségessé a munkaszerve-

zésben, a termelékenység megvalósításában és az egyének ésszerű együttműködésében, de egyben a munkavégzés alkotó hozzáállását is megköveteli. Az elmaradást, a meghaladt képletekhez való szolgai ragaszkodást a nemzetközi gazdasági élet halaszthatatlanul bünteti.

Ezenkívül – még ha a világ nagyobbik része a puszta fennmaradás biztosításának nagy küzdelmét is vívja – nyilvánvaló, hogy az életvitel és az életmód minőségében az utóbbi évtizedekben nagy előrelépés valósult meg számos országban, létrehozni a kínálkozó lehetőségeket, mindinkább sokak vágyát és igényét jelentik. Ezért a szocializmus vonatkozásában elméletben és gyakorlatban megvalósíthatók a megújhodást jelentő reformtörekvések, különösen abban az esetben, amennyiben a felülről megfogalmazódó új eszmélést alulról az előrelépni kész igénylők sokasága nem csak támogatja, de követeli is. Ebben az esetben nem kerülhet sor megtorpanásra, amire a múltban több példa is akadt.

Ezúttal csak azokat az alapvető társadalmi szerkezeti tényezőket vettük számba, amelyek az utóbbi fél évszázadban jelentkeztek, vagy legalábbis annyira kifejlődtek, hogy a szocializmus kialakításának társadalmi folyamatát új, reformált irányba képesek sodorni. Ez egyben azt is jelenti, hogy ezek a tényezők a szocializmusképet is másképpen, a lassan begyöpesedett módtól eltérően alakították ki, vagy legalábbis mivel az eddigivel elégedetlenek voltak, mind többen egy új, korszerű, és a tényleges társadalmi haladást szolgáló szocializmus körvonalait mint célt és programot hajlandóak magukévá tenni, háttérbe szorítva a dogmatizált, egyoldalúan, primitíven ideologizált és lényegében bürokratizált távlattalan, történelmileg meghaladott szocializmusképet.

Nem vettük ez alkalommal számba azokat a visszahúzó erőket, amelyek minden társadalomban léteznek és a ha a meglévő helyzettel elégedetlenek is, mégis megfelelnek nekik a kezdetleges, a szegénységben megfeneklett, egyenlősdin alapuló társadalmi viszonyok. Ez nem csak a fejletlenség kérdése. Sokkal inkább a régi társadalmi struktúra elemei élnek tovább a termelési módban és életviteli adottságokban, a dolgozók nem is csekély rétegében. Ezzel kapcsolatban nem csak a rurális, patriarchális, kezdetleges, zárt nagycsaládi, hanem néha az erős törzsi – tehát még jócskán a prekapitalista időkből megmaradt – kapcsolatrendszerekről van szó.

A korai szocialista államok társadalmában, a fejlődő országokban ez még hatványozottabban van jelen. De ezekben a társadalmakban számos olyan iparág és társadalmi szolgáltatás működik, amelyek nagyon fontos szerepet töltenek be, de nem érintette még őket „belülről" a tudományos-technológiai forradalom. Ezek az ágazatok és tevékenységek a nagy változásokat mint rájuk nehezedő kényszerítő nyomást érzékelik, tudatukban fenyegetettséget jelentő erőkként jelennek meg, és az új helyzethez való idomulást, amennyiben szocialista társadalomról van szó, egyenesen a szocializmust veszélyeztető tényezőnek tartják, a szükséges reformintézkedéseket mint szocializmusellenes törekvéseket élik át. Az igazság az, hogy valójában a társadalmi létüknek pillanatnyilag megfelelő, de már túlhaladott szocializmusképről, lényegében a szocializmust tagadó törekvésekről van szó. E maradi felfogás nemcsak a munkater-

melékenységre hat ki, hanem a foglalkoztatottságra is, gyakran radikális változást, néha törést is okozva az életvitelben.

Ezért a társadalmak ilyen rétegei csak távlatban, közvetlen helyzetükön és érdekükön túltéve magukat fogadhatják el a korszerű, a megreformált szocializmusképet. Ez viszont nem is könnyű társadalmi felvilágosító tevékenységet és kitartó, sokoldalú demokratikus dialógust követel meg. Ehhez kapcsolódóan mindenképpen olyan gyakorlati intézkedések is nélkülözhetetlenek, amelyek az érintettek számára megkönnyítik az általános fejlődési irányvétel elfogadását és saját egyéni helyzetük megfelelő alakítását is.

Hogy az ilyen és hasonló helyzet nem feltételezett elméleti lehetőség, meggyőző hazai jugoszláv példa Vukašin Mičunović felszólalása a JKSZ XVII. ülésén, 1988. október 18-án, amikor is a Kommunista Szövetség szükséges reformjáról, az államhatalmi szervekről való leváltásáról fejtette ki nézetét és felhívta a figyelmet a mai súlyos gazdasági helyzetünkből adódó egyik körülményre, amely gátolhatja a Jugoszláv Kommunista Szövetség reformját.

Vukašin Mičunović figyelmeztetett a számára gondbaejtő körülményre, hogy a gazdasági válság következtében munkásosztályunk soraiban az elégedetlenség-áram legerősebb sodrásában jelentkezik egy olyan törekvés, amely azt szorgalmazza, hogy térjünk vissza a hatalmat gyakorló pártra, amelyik majd mindent elrendez. Az ilyen gondolkodásmód alapjai V. Mičunović szerint az általános helyzetünk súlyosságában keresendők. Azok, akik a tűrhetőség végső határáig jutottak már el, azok nem kérdezik, vajon milyen módon alakítsuk át a meglévő helyzetet. Ők mindenképpen változtatni akarnak a meglévőn és visszaemlékeznek olyan módszerekre is, amelyeket alkalmaztunk, hogy a valamikori állapoton túljussunk, de fel sem merül bennük az a kérdés, hogy azok a módszerek mennyire járultak hozzá a mostani helyzetünk kialakulásához.[7]

3. *Világunk és a szocializmus*

Nem nevezhető túlzásnak az a megállapítás, hogy az emberiség történetében egyetlen században sem következtek be olyan korszakalkotó változások, mint a XX. században. Ez nemcsak a természettudományos eredményekre és a műszaki-termelési folyamatokra vonatkozik, hanem a társadalmi viszonyokban elért történelmi változásokra is. Gondoljunk csak az első szocialista forradalom győzelmére és ezt követően egy egész sor társadalomban a szocialista viszonyok kialakításának megkezdésére. De korszakot jelölő fontosságú volt a gyarmatellenes forradalmak térhódítása és a valamikori gyarmattartó világrendszer összeomlása, ami a valamikori gyarmati kizsákmányoló hatalmak visszakozásához vezetett és uralmi rendszerük lényeges megváltoztatására kényszerítette őket.

De ezekkel a gyökeres tudományos-technikai és társadalmi változásokkal kapcsolatban felmerül a kérdés: vajon századunkban alkalmazható-e és lehetséges-e a közelmúlt és általában a múlt történelmi tapasztalatainak tanulságaira alapozva körvonalazni a szocializmus fejlesztésére vonatkozó irányelveket?

Az ilyen új helyzettel kapcsolatban a társadalomtudósok és közéleti emberek kutatják – természetesen nem csak a szocializmus fejlődése szempontjából, hanem a fejlett tőkés társadalmakban és a nagyszámú fejletlen és közepesen fejlett országokban is – a felmerült számos új kérdésre a helyes választ.

A kínálkozó sok példa közül hármat ragadunk ki.

Elsőnek említjük meg Jürgen Habermas erőfeszítését, amelyet még 1976-ban megjelent könyvében fejtett ki. Ezt az átfogó kötetet, amelynek *Adalékok a történelmi materializmus rekonstrukciójához* címet adta[8] és amelyben igyekezett számos szempontból az új világhelyzet körülményeiből kiindulva tárgyalni ezt a történelmiséget magában foglaló lényeges szemléletet, a marxisták többsége annak idején fanyalogva fogadta. Számukra mintha fontosabb lett volna méricskélni miben tér el és miben marad meg a szokványos nézőpontokon. Kevésbé érdekelte őket, miben ért el Jürgen Habermas sikert vagy csak részeredményt, vagy legalábbis kísérletként behatolt azokba a civilizációs és társadalmi szférákba, amelyek vagy nem léteztek, vagy nem voltak lényegesek még egy emberöltővel ezelőtt. Ezért nem véletlen, hogy napjainkban J. Habermas erőfeszítéseit többre becsülik, mint esettanulmányának és hasonló tárgyú tanulmányainak megjelenése idején. Hiszen a már említett, 1976-ban megjelent esettanulmányában is a szerző igyekszik elvetni a történelmi materializmus életképes társadalmi szemléletére az idők során lerakódott meddő nézeteket és folklorisztikus hiedelmeket és felfokozni a történelmi társadalomszemlélet érzékenységét a világfolyamatok legújabb jelenségeire.

Másodikként hivatkoznék ismert hazai marxistánk, Alekszandar Grlicskov 1986-ban első tekintetre bizarrul megfogalmazott meglátására, amelyben kifejti: „Az új történelmi helyzethez – a szocializmus új történelmi irányelvei" szükségesek. Megjegyzendő, hogy ez az idézet nem egyszerű aforizma, hanem egy Cavtatban megtartott nemzetközi tanácskozás bevezető értekezésének a címe,[9] amelyet azután az értekezés szövege megindokol és részletez.

S végül utalok a szomszédos Magyarország jelentős marxista társadalomtudósának, Nyers Rezsőnek sokatmondó meglátására. 1988-ban megjelent tanulmánykötetének *Gondolatok az elmélet, az ideológia, a tudomány időszerű kérdéseiről 1985 elején* című tanulmányában többek között kifejti: „...Elméletünk korszerűségét annak szabad és elfogulatlan kritikájával, az elavult részek megújításával magunknak kell megteremtenünk... A ‚tévedhetetlen marxizmus' hamis elképzelését el kell tehát vetnünk, szembe kell vele szállnunk, és a ‚valóságot mindig újra megismerő marxizmus' képével kell felváltanunk a közgondolkodásban. Ha ezt megtesszük, kevesebb lesz az illúzióvesztéssel járó kiábrándultság és cinizmus, különösen az ifjabb nemzedékben."[10]

A magunk részéről az „ifjabb nemzedék" illúzióvesztésével kapcsolatos találó megjegyzést megtoldhatjuk a magukat valamikor nagy garral marxistáknak valló kevésbé ifjú társadalomtudósok illúzióvesztésének sajátos megnyilvánulásával. Akad egy sor olyan társadalomtudós, aki nem egy esetben valószínűleg nem is tette magáévá teljes egészében a marxizmust, legalábbis lényeges belső tartalmát, hanem inkább hithű hívő módjára magára erőszakolta azt, és mint külső mázt fogadta el, nem egy esetben sztálinista közvetítésben, s most,

amikor az általuk hirdetett tételek talmiaknak bizonyultak, kiábrándultságuk és cinizmusuk egy másik, szintén tudománytalan végletbe torkollik: antikommunisták és marxistaellenesek lettek.

Ma már általában elfogadott a marxista és a szocialista irányvételű társadalmi mozgalmak és szervezetek részéről, hogy mai valóságunk követelménye nem korlátozódhat csak arra, hogy értelmezzük jelenkorunk szocializmusát. Nem odázható el az igény, még ha késve is valósul meg, hogy a XX. században végbement nagy tudományos, termelési és társadalmi változásoknak megfelelően újabb értelmet is adjunk a szocializmusnak. Fel kell tárnunk a jelenkor lehetőségeinek és követelményeinek megfelelő szocializmus értelmét és legalább alapvonalaiban újabban kirajzolódó jellegzetességeit.

Nem kétséges, hogy az újabb helyzetben az egész világ – a civilizáció fennmaradása szempontjából – sorsfordulóhoz jutott. Gondoljunk csak a felgyorsult fegyverkezési hajszára és az egész világ atomhalálának lehetőségére, a környezetvédelem nyílt kérdéseire és a nyersanyag- és energiaforrásokkal való gondos gazdálkodás kényszerére. De ezen belül a szocializmus ügye, mint a világ civilizációs továbbfejlődésének egyik ígéretes irányvétele, maga is sorsdöntő szakaszához jutott. A szocialista országok többségében elindított reformfolyamat a valós társadalmi fejlődés kényszerítő szüksége. Az elindított vagy érlelődő reformok sikertelensége beláthatatlan, kedvezőtlen következményekkel járna. Végső vonatkozásában „a szocializmus ideológiájának, a szocializmus egész eszméjének válságát jelenthetné".[11]

A szocializmus eddig elért eredményeit, jelenlegi válságát és a jövőre vonatkozó kibontakozási útjait csak úgy láthatjuk meg a maguk valóságában, amennyiben önámító szépítgetések nélkül, ideologizáló ködösítésektől mentesen és az olcsó felületes optimizmus mellőzésével, alkotó módon, bíráló elemzés alapján alakítjuk ki a szocializmus fejlődésének a jelenkornak megfelelő alapvető irányelveit.

Erre a helyzetre és a teendőkre közérthető, tömör jellemzést nyújt – három alapvető mozzanatra összpontosítva elemzését – Alekszandar Grlicskov 1987 végén Bécsben, a Dr. Karl Renner Intézetben tartott előadásában, a szocialista országok reformmozgalmairól. Előadását a következő három kiinduló tézis alapján fejtette ki:

Elsőként előrebocsátotta, hogy a szocialista országok válságban vannak, fejlődésükben visszamaradnak, a felmerült időszerű kérdések megválaszolásával részben késnek és elmulasztották eddig az alkalmat, hogy elinduljanak azon az úton, amely a szocializmus fejlődésének egy új szakaszát jelenti majd.

Másodszor, a szocialista országoknak be kell bizonyítani, hangsúlyozza A. Grlicskov, hogy képesek gazdaságilag hatékonyabb és politikailag demokratikusabb társadalmakká alakulni. El kell érniük a gazdasági hatékonyság és a politikai szabadságok olyan fokát, amilyen a kapitalista országokban létezik, méghozzá azzal a céllal, hogy belátható időn belül azt túlhaladja.

Harmadszor, a szocialista országok jelenlegi reformmozgalma lényegesen különbözik a századunk hatvanas éveinek reformjaitól, amelyek hangsúlyozottan gazdasági jellegűek voltak és amelyekkel idővel lényegében felhagytak.

A mostani reformok kifejezik azt a követelményt, hogy létrejöjjön a szocializmusnak egy egészen új minősége.[12]

A szocialista országok reformtörekvéseinek kialakításában szó sincs csak gazdasági reformokról. Valójában egymásba fonódóan a gazdasági rendszer és a politikai rendszer reformjáról van szó. Megjegyezhetjük, hogy a reformmozgalom előhírnöke éppen Jugoszlávia volt a század derekán a sztálinista szocializmus-modellel szembeni ellenállásával és az önigazgatás programjának elindításával. De hozzáfűzhetjük egyúttal azt is, hogy ez az elsőbbség még önmagában nem jelent számunkra lényeges könnyítést válsághelyzetünk megoldásában, noha – ez kétségtelen –, hasznosíthatjuk eddigi fejlődésünk pozitívnak és negatívnak minősíthető tapasztalatait.

Világviszonylatban nyilvánvaló, hogy a szocializmus új minőségének megkerülhetetlen kulcskérdése – ami az emberiség civilizációs történetének is végső vonatkozásában az alapvető kérdése volt –, hogyan valósítható meg a nemzeti jövedelem leggyorsabb növekedése. Ennek viszont az a lényeges követelménye, hogy a rendelkezésre álló társadalmi vagyont a leghatékonyabban lehessen hasznosítani.

Ma már nem vitás, hogy a jelenkori kezdeti szocialista társadalmak fejlődésének egyik kulcskérdése az értéktörvény kifejezésre juttatása, ami más szóval az árutermelés és piacgazdálkodás megvalósulása a jelenlegi szocialista társadalomban. Ehhez kapcsolódik a különböző tulajdonformák létezése és kialakulása, ami egyben a társadalmi-termelési viszonyok létezését is jelenti. A mai valós helyzetből kiindulva, az alapvető feladat: hogyan megszüntetni az állami-politikai hatalom döntő befolyását a gazdálkodás szférájában és kialakítani a sokféle tulajdonformák létezésének lehetőségét. Ez korántsem jelenti majd a társadalmiasult termelőerők túlsúlyának felszámolását, de a társadalmi tulajdon alapján létező üzemekre is azonos módon vonatkozik, hogy a piacgazdálkodás mércéi alapján megmérettetik majd gazdasági hatékonyságuk és létjogosultságuk.

A szabadabb gazdálkodás és társadalmi szolgáltatás a politikai rendszer jelentős módosítását is megköveteli.

Tömören összefoglalva, mindez az érdekek és rendszerint ennek alapján a megoldásokra vonatkozó nézetek pluralizmusának szükségszerű szabadabb kifejezését és összehangolását, vagyis a demokratikusság új tartalmát is jelenti. Ennek viszont kulcskérdése, hogy a mai szocialista társadalmakban a kommunista pártszervezetek belső életének és társadalmi hatáskifejtésének átfogó reformja is bekövetkezzen.

Az, hogy ez megvalósulhasson a mai szocialista társadalmakban, de azokban a mozgalmakban is, amelyek harcolnak a társadalmi átalakulásnak szocialista kibontakozása érdekében, szükséges – ezt többen és ismételten hangoztatták –, az eddigi szocialista fejlődés tapasztalatait mélyrehatóan elemezni „amelynek szintje Marxnak a polgári társadalom bírálatának szintjén kell lennie".[13] Ez igen magas igény, de jelenkorunk követelménye.

4. *Változó szocializmuskép – a szocializmus új távlatai*

Ma a világ konzervatív erői és szószólói igen hangosan kinyilvánítják, és a közelmúltban még igen széles fronton igyekeztek bizonyítani, hogy a szocializmusnak mint eszmének és mint társadalomalakító gyakorlatnak nincs jövője. Szerintük a szocializmus mint eszme és mint gyakorlat olyan önmarcangoló válságba jutott, hogy végleg befellegzett neki. De így vélekednek a szocializmus valamikori vakon hitbuzgó hívei is, akik most hitehagyottan megtagadják, vagy egyenesen szégyellik valamikori hitvallásukat, noha a szocializmus elsősorban a racionális meggyőződés és az erre alapozott cselekvőkészség dolga.

A szocializmus iránti elkötelezettség sohasem jelent vakhitet – ezt számtalanszor kimondták, de ez még nem jelenti azt, hogy nem történhet másképp is – hanem az ésszerűség, a megindokolható és átgondolt elvek és célok ügye. Mindennek ellenére az elvek és a célok nemegyszer csak látszatra tűntek átgondoltaknak és megindokoltaknak. Ezért igaza van Alekszandar Grlicskovnak, amikor a következőképpen emlékeztet a keserű igazságra: „Emlékeztetek arra a történelmi tapasztalatra, amely azt bizonyítja, hogy a nagy haladó eszméket nem csak ellenségei veszélyeztették, hanem a szószólói is."[14]

A szocializmus jövőjéről festett sötét kép a realitás talaján álló tőkés világ képviselői számára sem elfogadható, annak ellenére, hogy az eddigi szocialista gyakorlat és a közelmúltban is még élő elképzelések a szocializmusról, ma már valóban egy megrekedt társadalmi gyakorlatot és egy történelmileg túlhaladott eszmei konstrukciót képviselnek. Így, ez a szocializmus, legalábbis mint távlat, mindinkább a múlté – elsősorban az elképzeléseken, de fokozatosan a gyakorlati tevékenység területén is –, és széles körben elfogadott az az igény és cselekvési készség, hogy a szocializmus megújhodási szakaszába lépjen.

A mai adottságoknak és követelményeknek megfelelően lehetséges, de egyben szükséges is, hogy mint „a szocializmus új történelmi előretörése" (Alekszandar Grlicskov megfogalmazásában)[15] egy másfajta világ felé való haladás irányelvei kialakuljanak. Ez a világ gazdagabb lesz emberi értékekben, a társadalom humánusabb, hatékonyabb és demokratikusabb szocializmust fog képviselni.

Hogy a szocializmus egy új történelmi szakaszába jusson, ezt a folyamatot a világ termelőerőinek átalakulása, nagy társadalmi változások feltételezik. De egyben a szocialista társadalmak építésének és a szocializmusért világszerte folytatott küzdelmeknek, a szocializmus távlatainak kirajzolódása számára jelentős támpontokat nyújt – még ha ez az elméletileg meghatározható jövőbetekintés csak részleges és még sok alapos elemzést is megkövetel. Elsősorban a szocialista társadalmak és a szocialista kibontakozásért küzdő politikai mozgalmak eddigi útját szükséges kellő tudományossággal elemezni. De nem kevésbé fontos a kapitalizmus kétségtelenül újabb keletű jelenségeit és működési mechanizmusait elmélyült és tárgyilagos tudományossággal felmérni és megérteni, valamint ennek a jelenkori kapitalizmusnak a jövőre vonatkozó alakulását meglátni.

Valójában két egymásba fonódó síkon, a gyakorlati és az elméleti tevékenység síkján kell a világfolyamatok részeként kijelölni a szocializmus jövőjét körülhatároló irányelveket.

Ami a jövőbe tekintés tisztánlátását illeti, A. Grlicskovtól 1986-ból eredő megfogalmazásában (Cavtat, Nemzetközi kerekasztal, 1986. október 28.), „kettős ideológiai buroktól" kell megszabadulnunk. Ezt a jövő szempontjából lényeges követelményt, azt, hogy megfelelő eredményességgel végezhessük el a múlt és a jelen bíráló felmérését, valamint képesek legyünk új értelmezésben megfogalmazni a szocializmus fejlődésének kívánatos és megvalósítható távlatait, Alekszandar Grlicskov a következőkben indokolja ennek a „kettős ideológiai buroknak" a mibenlétét:

A tisztánlátás biztosítására „...szükséges megszabadulni a kettős ideológiai buroktól: attól az ideológiától, amelyet az államosított és minden másfajta korlátozó gyakorlat alakított ki, valamint azoktól az ideológiai lerakódásoktól, amelyeket a kapitalizmus hoz létre és amelyeknek lényege abban van, hogy elpalástolja, elkülöníti, elzárja és kompromittálja a szocializmus valóságos lehetőségeit és ezáltal ingadozásokat vált ki azoknál az osztály- és társadalmi erőknél is, amelyek számára tulajdonképpen a szocializmus történelmileg az egyetlen igazi választási lehetőség."[16]

A szocializmus történelmi megújhodására és a kínálkozó újabb távlataira vonatkozó gondolatmenethez A. Grlicskov még ez alkalommal hangsúlyozza, hogy „ki kell iktatni azokat a tévedéseket és útvesztőket, amelyeket a dogmatikus tudat a múltban, de napjainkban is ráerőszakol arra vonatkozóan, hogy mi is a szocializmus." Valójában egy alapvető vulgarizációról van szó – az elmélet és a társadalmi gyakorlat síkján –, amely vulgarizáció a kezdeti társadalmi-politikai fordulatot azonosítja a szocializmus végső céljaival. Ez a dogmatikus vulgarizáció gondolati-alaki megjelenésében, nem különben közvetlenül szavakban meghirdetett téziseiben, igen radikális látszatot mutat, mert kimondottan mindenben megszakítja az új társadalmi törvényszerűségek folytonosságát az előbbi polgári társadalom törvényszerűségeivel. De ez csak látszat. Az ilyen vulgarizáció arra volt jó, hogy alaptalanul az önkényes és gyakran megalapozottság nélküli értelmetlen elhatározásokat ráerőszakolják a szocializmus kezdeti fejlődési szakaszára. Mindenesetre az ilyen látszatra radikális vulgarizáció szöges ellentétben van Marx felfogásával, amely szerint a szocializmus olyan átmeneti történelmi korszak, amelyben fokozatosan létrejönnek az anyagi és egyéb feltételek a munka felszabadulására, tehát olyan történelmi folyamat, amelyben az új küzd a réginek kereteiben.

Az ilyen dogmatikus vulgarizált szocializmusképtől való megszabadulás szükségét a már idézett magyarországi Nyers Rezső a következőképpen fogalmazza saját társadalmi környezetéből kiindulva, de természetesen megállapításainak érvénye nem szorítkozik szűken csak egy ország valóságára:

„...A polgári társadalom fejlődésképtelenségének hitében élve számunkra szükséges dolgokat is elvetettünk. Ilyenek például: az áru–pénz kategóriák használata, a piacelmélet, a közéletiség mellett a magánélet társadalmi szintű problémái, a személyi szabadságjogok kérdése, a társadalmi tolerancia a különbözőséggel kapcsolatban és így tovább. Az utóbbi időben kétségtelenül megkezdtük már ezt a munkát, de még aligha kielégítő az eredmény."[17]

Ez már Alekszandar Grlicskov kapcsán említett vulgarizált dogmatikus szocializmuskép magát forradalminak tüntette fel már csak azáltal, hogy kapitalista-

ellenes intézkedéseket vezetett be és a kapitalizmust jellemző minden gyakorlatot elvetett. Az igazság viszont az, hogy a szocialista társadalom kezdeti kialakítása nem kapitalistaellenes intézkedések halmaza, hanem elsősorban nem kapitalista fejlődési irányt képviselő társadalom kialakítását jelenti.

Mint ismeretes, hazai gazdasági rendszerünk gyökeres reformjának alapvető célja kettős: biztosítani a gazdálkodási hatékonyságot és serkenteni gazdaságunkat a tudományos technológiai forradalom eredményeinek maradéktalan befogadására. Ezeknek a gazdasági reformintézkedéseknek a gyakorlati megoldásait kutatva – különösen a munka kezdeti szakaszában –, jelentős akadályozó tényezőként jelentkezett az az ideológiai rémület, amely szerint a magántulajdon összeférhetetlen a szocializmussal. Ezt a mai adottságainkban jelentkező mesterkélt és történelmietlen dilemmát igen találóan minősítette Martin Buble professzor a spliti Közgazdasági Karról, amikor kifejtette: „Jómagam is vallom, hogy a szocializmus és a magántulajdon összeférhetetlen, de ez csak a szocialista társadalom egy sokkal magasabb fejlődési fokán nyilvánul majd meg, amelytől mi még jócskán, de igencsak jócskán távol vagyunk."[18]

A piacgazdálkodásra épülő szocialista gazdasági rendszer kialakítása nagy felvilágosító és politikai tevékenységet igényel, mert ez nemcsak egy olyan államgazdálkodási művelet, amely egy-egy termelési egységet megváltozott anyagi helyzetbe hoz. Egyesek jobb, mások kedvezőtlenebb pozícióba kerülnek. Viszont él, mint akadályokat gördítő körülmény, egy káros beidegződés, amely a szocializmus lényegétől mindenképpen idegen, de már kialakult és nagy kiterjedésűvé vált, és az igazat megvallva, ma is létezik a hazai önigazgatású szocialista gazdálkodást is beleértve. Egy a gazdaságot aláásó destruktív szimbiózisról van szó az elkényelmesedő dolgozók és az adott szocialista társadalmak igazgatási struktúrái között.

Erről az áldatlan helyzetről Martin Buble professzor a saját hazai helyzetünkből kiindulva (de ez nyilvánvalóan sokkal általánosabb helyzetkép), többek között kifejti: „...Szem előtt kell tartani, hogy a munkásokról mindig az állam gondoskodott és folyamatos volt a munkások és az állam közötti interakció. A munkások a hatalmon lévő struktúráknak lehetővé tették legitimitásukat, ezek a struktúrák viszont a munkások számára biztosítottak egy meghatározott életszínvonalat, megfelelő munkafeltételek és termelékenység alapján. Egy ilyen kölcsönös viszonyulásban mindannyian megszoktuk, hogy komótosabban éljünk, kielégítő létfenntartási körülményeket biztosítva, egy időben még kivételesen kedvezőeket is."[19]

Innen is ered a munkásság egy részében a gazdálkodás reformjával szembeni fenntartás, sőt ellenállás is. Ezért lehetséges a dolgozókat ijesztgetni a piacgazdálkodással és ezért egyesek számára az árutermelés kapcsán kifejezésre jutó piaci törvényszerűségek, a tulajdonformák egysíkúságának oldása tudatukban egyenlő a szocializmus felszámolásával. Ezt a helyzetet bonyolítja még az a körülmény, hogy a megindított reformok, noha nem valósíthatják meg az életszínvonal közvetlen javulását, ennek elérése sem várathat sokáig. „De az életszínvonalra és a politikai szabadságra való kedvező hatás elodázása – ahogyan erről A. Grlicskov világviszonylatban vélekedik – mind nehezebbé teszi a reformtörekvések számára céljaik megvalósítását."[20]

Ma már nem kétséges, hogy korunk körülményeiben a piacgazdálkodásnak egyik alapvető tényezője lehet a szocialista társadalmak hatékony gazdálkodásra való serkentése. Ez viszont az államilag ellenőrzött tulajdon monopóliumáról való lemondást jelenti, a társadalmasított gazdasági egységek (és más munkaközösségek) fokozott önállóságát és az ezzel járó felelősségét saját gazdasági döntéseire és gazdasági magatartására, de ezen felül a magántulajdon, külföldi tulajdon és ezeknek a tulajdonfajtáknak különféle kapcsoltsága is ki fog fejlődni mint hosszan tartó tulajdonviszonyból eredő állapot.

A piacgazdálkodás, ami jellemzi a szocialista gazdasági rendszerek tervezett reformját, nem csak egyszerűen gazdasági vonatkozású. Ezek az intézkedések a társadalmi-politikai viszonyok terén is újdonságot hoznak. A politikai rendszer reformja elsősorban az egyének és csoportok szabadabb tevékenységét és az állami apparátus kényszerítő szerepének háttérbe szorítását fogja maga után vonni. Egyszóval egy szabadabb társadalmi légkör megvalósításáról van szó, amely a jogállam (egyesek elnevezése szerint a civil társadalom) kialakulásának és megszilárdításának lehetőségét biztosítják. Az ilyen elnevezés alatt az adott társadalom politikai tényezőinek olyan irányítása (módszereinek és társadalmi helyzetének változtatása) értendő, ami lehetővé teszi, hogy az egyének és társadalmi csoportok konfliktusának rendezését átengedi a szigorúan törvényszabta állami szervek, végső vonatkozásában a független és felelős bíróságok ügyintézésének.

Mint igény és lehetőség a szocialista társadalmak fejlődésének irányvonalán világosan kirajzolódik az állampolgári szabadságjogok értéke és biztosításuknak a fontossága. Ez egyben a vélemények, érdekek és álláspontok politikai pluralizmusának elismerését is jelenti. Erre vonatkozóan még csak kialakulóban van a politikai elmélet és ezzel összefüggésben a politikai rendszer, a megfelelő intézmények tervezése, majd bevezetése és működtetése. Mindenesetre eddig a szocialista társadalmak megújhodási folyamataiban a gazdasági rendszer reformja rajzolódik ki a legteljesebben és a legátgondoltabban. Az elgondolások alapvonása az, hogy a szocialista társadalmaknak át kell térniük az államgazdálkodás rendszeréről a piacgazdálkodáséra. Ez a tétel, amint már említettük, közvetlenül behatárolja a politikai rendszert is, még ha ezen a téren a teendők elméleti és gyakorlati téren is igencsak sokrétűek. Eddig legteljesebben a Jugoszláv Kommunista Szövetség alakította ki a politikai pluralizmus saját modelljét, amely szerint a kommunista párt nem lenne „mindenható uralkodó tényező", ahogyan azt A. Grlicskov sarkosítva fogalmazta meg 1986 végén Bécsben tartott előadásában, s azonnal hozzáfűzte megjegyzését, hogy „a jugoszláv modell még nem működik".[21]

A szocializmus – mint társadalmi-civilizációs mozgalom és mint a kapitalizmust meghaladó társadalomalakító gyakorlat a történelmi fordulópontjának kezdetén áll. Ez a folyamat okkal várható és érvekkel alátámasztva előreláthető. Mindenképpen nem lesz ez konfliktusoktól, sőt válságoktól mentes folyamat. A XXI. század előreláthető társadalmi világhelyzetét számba véve, közte azt is, hogy a tudományos-technikai forradalom csak fokozatosan épül be a világ nagyobb és végül túlnyomóan nagyobb részébe, nem várható a XXI. században valamilyen látványos világfordulat, ami a társadalmi berendezést

illeti. De mindenképpen világraszóló történelmi jelentőségű lesz az új minőségi jegyekkel rendelkező szocializmus kialakulásának folyamata a harmadik évezredet indító első évszázadban.

Jegyzetek

[1] Dr Miroslav Pečujlić: Budućnost koja je počela; Institut za političke studije FPN, Beograd, 1969. – Dr Miroslav Pečujlić: Horizonti revolucije; Institut za političke studije FPN, Beograd, 1970. – Radovan Rihta i saradnici: Civilizacija na raskršću; Komunist, Beograd, 1972. – André Groz: Radnička strategija i neokapitalizam; Komunist, Beograd, 1970 (később lényegesen megmásítja a korszerű proletariátusra vonatkozó nézetét az 1980-ban franciául először megjelent könyvében, nálunk a zágrábbi Globus 1983-ban jelentette meg „Zbogom proletarijatu, S'one strane socijalizma" címen).

[2] Nyilas József: Mit várhatunk a tudományos-technikai forradalomtól? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962.

[3] Nyilas József: A tudományos-technikai forradalom második szakasza; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.

[4] A hivatkozás Vladimir Štambuk érvelésére és megállapításaira a még kiadás alatt lévő könyve alapján történik. Könyve 1988 végén vagy 1989 elején jelenik meg a nikšići Univerzitetska riječ kiadásában, amelyből a szerző előzetesként három részletet közöl a belgrádi Politika napilapban 1988. április 18., 19. és 20. számában.

[5] Alekszandar Grlicskov: Na putovima socijalizma (Előszó, keltezve Belgrádban 1986 decemberében); Školska knjiga, Zagreb, 1987, 5. oldal.

[6] Erről a kérdésről e sorok írójától lásd bővebben: Rehák László: A munkásosztály meghatározására vonatkozó társadalmilag elfogadott álláspontok Jugoszláviában; Létünk, 1980, 1. sz.; 11–22. oldal.

[7] Vukašin Mićunović: Ne kad, nego kakav kongres (részlet a JKSZ XVII. teljes ülésén elhangzott vitából); Borba, 1988. október 19., 5. oldal.

[8] Jürgen Habermas: Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus; Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1976. – Hazai kiadása szerbhorvát nyelven: J. H.: Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma; Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.

[9] „Za novu istorijsku situaciju – novi istorijski orijentiri" című tanulmánya megjelent Dr Aleksandar Grličkov, Kriza i izlazi; Radnička štampa, Beograd, 1987; 178–185. oldal.

[10] Gondolatok az elmélet, az ideológia, a tudomány időszerű kérdéseiről 1985 elején című tanulmánya megjelent: Nyers Rezső, Útkeresés – reformok; Magvető Kiadó, Budapest, 1988; 321. oldal.

[11] A. Grlicskov fogalmazása az alább idézett 1987-ben Bécsben megtartott előadásában.

[12] Aleksandar Grličkov: Reformatori u procepu; Borba, 1987. december 31. és 1988. január 1., 2. és 3. (a napilap újévi számára átnézett előadás jegyzete).

[13] Aleksandar Grličkov: Na putevima socijalizma: Školska knjiga, Zagreb, 1987; 6. és 181. oldal.

[14] Dr Aleksandar Grličkov: Kriza i izlazi; Radnička štampa, Beograd, 1987; 180. oldal.

[15] Dr. A. Grlicskov; idézett kötet, 180–181. o.

[16] Dr. A. Grlicskov; idézett kötet, 181. oldal.

[17] Nyers Rezső: Útkeresés – reformok; Magvető Kiadó, Budapest, 1988, 322. oldal.
[18] Dr Martin Buble: Zablude socijalizma; Danas, 1988. szeptember 13., 22. oldal.
[19] M. Buble; Danas, 1988.
[20] A. Grlicskov, Előadás Bécsben; Borba, 1988, újévi szám.
[21] A. Grlicskov; Borba, 1988, újévi szám.

Rezime

Revolucionarne promene u sledu nauke i tehnologije, faktora društvene strukture i vizije socijalizma

Svoja razmatranja autor započinje ukazivanjem na značajne društvene aspekte naučno-tehnološke revolucije, za koju se u poslednjoj deceniji govori da ulazi u svoju drugu etapu. Ti aspekti su uočljivo prisutni i u drugoj polovini XX veka. Značajne promene koje zahvataju prvo privredno najrazvijenije kapitalističke zemlje, imaju neposredno ili posredno dejstvo na sve zemlje sveta. Sled događaja poslednjih decenija je pokazao da socijalističke zemlje, ali i pokreti koji se bore za socijalizam, sporo uključuju u svoju tekuću praksu i u svoje razvojne programe novine naučno-tehnološke revolucije.

Usled nepovoljnih ekonomskih tokova i najnovijih društvenih stremljenja širih slojeva društva, koji postaju sve svesniji u zahtevu za pružanjem mogućnosti za kvalitetniji način života, u većini socijalističkih zemalja su u toku ili na pomolu duboke reforme. One se ne odnose samo na sektor privređivanja, već zahvataju celokupni društveni život. Sa ovim nastojanjem je povezano i kritičko preispitivanje dosadašnje prakse i zamisli, odbacivanje ideologiziranih šema i traženje novih rešenja koja se nude i koja se mogu i ostvariti kao zahtev naraslih mogućnosti u oblasti privređivanja i regulisanja celokupnog života dostojnog čoveka.

Vizija buduće perspektive socijalizma zahteva stvaralaštvo mnogih, ona je tek u formiranju, ali se već nameće kao nezaobilazan zahtev opšteg razvoja u današnjem svetu kao celini. Osnovni odnosi u svetu, najnovije razvojne mogućnosti i započeti procesi, društvene snage koje stoje i traže određene promene, (već dosad) početno definirani ciljevi socijalističkog razvoja u budućnosti – bez obzira na to što po svim sagledivim elementima naredno stoleće neće doneti burne i temeljne društvene obrte – ostvaruju nove, obnovljene perspektive za socijalizam i kao stremljenje i kao društvenu praksu.

Summary

Revolutionary Changes in the Perception of Science and Technology, Factors of Social Structure and Visions of Socialism

The author starts this survey by pointing out some important social aspects of the scientific and technological revolution. They are evident in the second half of the XX. century, for which is stated in the last decade to enter in its second phase. Significant changes which spread first over the economic of the most developed capitalistic countries, have direct or indirect effects on the countries all over the world. The following order of events occuring in the last decade show that the socialist countries and the movements fighting for socialism include very slowly in their current practice and development programs the innovations of the scientific and technological revolution.

Owing to the negative economic trend and the new social aspirations of the wider social layers which became conscious and demand opportunities for a more qualitative way of life, in the majority of socialist countries deeper reforms are going on or in sight. They do not refer only to the sector of the economy but take hold of the whole social life. These efforts are in connection with the critical reexamination of the former practice and planning, rejecting of some ideological shemes and searching for new solutions which could be realized as the demand of increased possibilities in the field of the economy and regulation of the entire life with the aim to be worthwhile.

The vision of the futur perspective of the socialism requires creativity of many and it is just appearing but at the same time it is imposed as a direct demand of the general development in the entire present world. The basic relations in the world, newer possibilities for development, the processes which have started, the social powers which demand certain changes, the initialy defined aims of the futur social development regardless the forseen elements will not bring tumultuous and thorough social changes in the next decade but it will arise some new perspectives in favour of the socialism as an aspiration and social practice.